

ԱՐՑԱԽԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՎԱՀՐԱՄ ԲԱԼԱՅԱՆ

ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒՐՎԱԳԾԵՐ

Մենագրություն

ԵՐԵՎԱՆ • 2020

ՀՏԴ 000
ԳՄԴ 000
Բ 000

Տպագրվում է Արցախի գիտական կենտրոնի գիտական խորհրդի երաշխավորությամբ

Գիտական խմբագիր՝ պատմ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ Մելանյա Բալայան
Հրատարակչական խմբագիր՝ Նարինե Ավանեսյան
Գրախոս՝ ԱրՊՀ պատմության ամբիոն

Բալայան, Վահրամ Ռազմիկի
Բ 000 ԱՐՑԱՒԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒՐՎԱԳԾԵՐ: Մե-
նագրություն.— Եր.: «Զանգակ» հրատ., 2020.— 760 էջ:

Գրքում արխիվային նյութերի, տարբեր ժամանակահատվածներում պարբերական մամուլում տեղ գտած հրապարակումների, տպագիր սկզբնաղբյուրների, պատմագիտական աշխատությունների հիման վրա ներկայացված է խոր հնադարից մինչև մեր օրերը Արցախի Հանրապետության 2020 թ. դրությամբ գործող 308 բնակավայրերի պատմությունը:

Աշխատության մեջ առաջին անգամ օգտագործվել են նաև ժողովրդի մոտ պահպանված, սերնդեսերունդ փոխանցված հետաքրքիր զրույցներ ու պատումներ: Դրանք շրջանառության մեջ դնելը թույլ է տվել առավել համակողմանի քննության ենթարկել արցախահայության բազմադարյան երթը:

Մենագրության մեջ արժեքավոր տեղեկություններ կան ԱՀ բնակավայրերի ժողովրդագրության, ազգագրության վերաբերյալ:

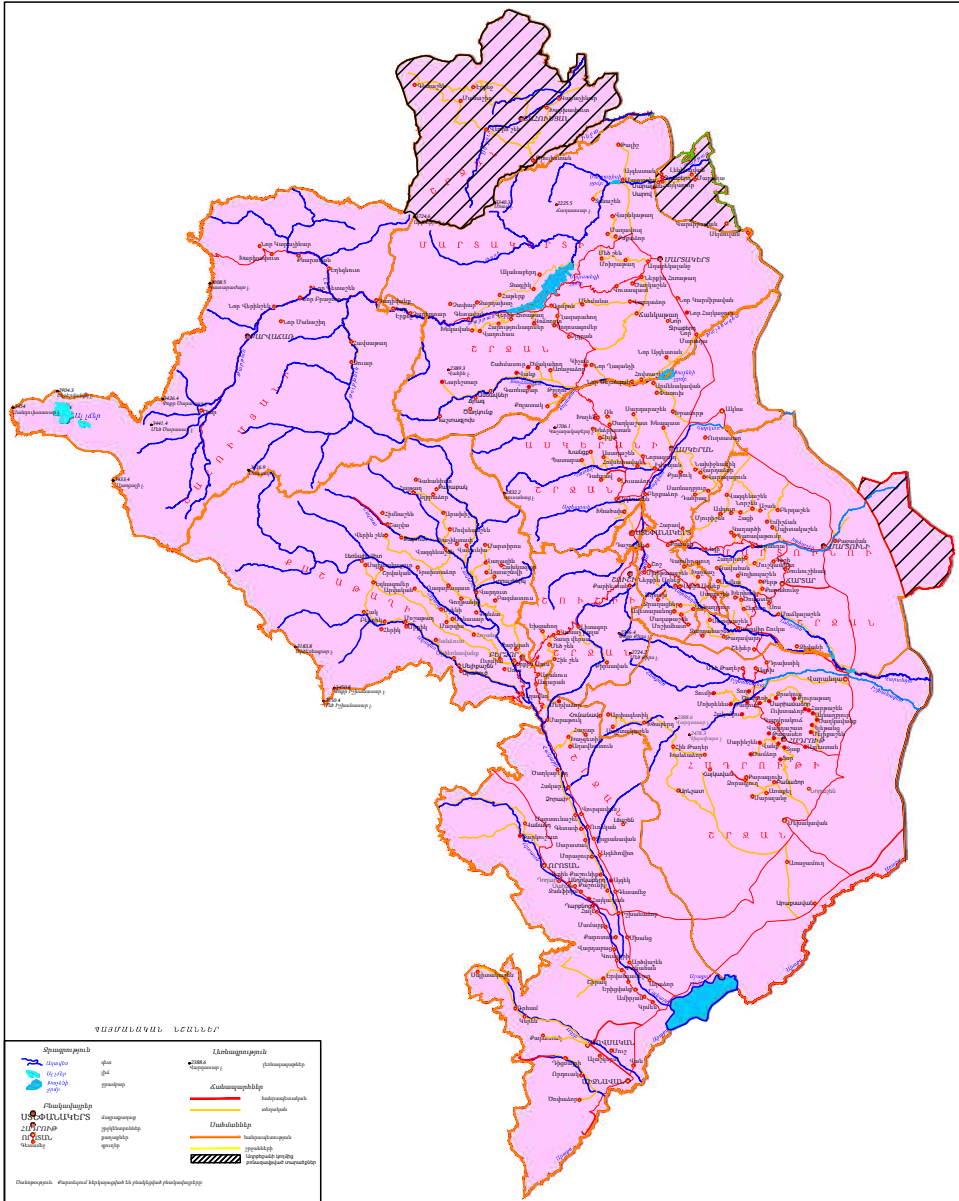
Գիրքը նախատեսված է պատմաբանների, ազգագրագետների, քաղաքագետների և ընթերցող լայն շրջանների համար:

ՀՏԴ 000
ԳՄԴ 000

ISBN 978-9939-68-000-0

© Վ. Բալայան, 2020
© «Զանգակ-97» ՍՊԸ, 2020

ԱՐՅԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՂ ԲՆԱԿՎԱՎԱՅՐԵՐԻ ՔԱՐՏԵԶԸ

ՍՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏ

Քաղաքը գտնվում է ԱՀ կենտրոնական հատվածում՝ Արցախի նախկին Խաչեն և Վարանդա գավառներում: Բնակավայրը տեղաբաշխված է Ղարաբաղյան լեռնաշղթայից դեպի արևելք ձգվող լեռնաձյուղերի վերջնամասի թեք հարթության վրա՝ Կարկառ գետի միջին հոսանքի երկու ափերին:

Ժամանակակից Ստեփանակերտը ներառում է նախկին Ներքին շեն, Սողոմոնի շեն, Հին և Նոր Արմենավան, Կրկժան, Փահլուլ կամ Փահլուր (Վարդուտ), Մալիբեկլու գյուղերի տարածքները:

Ստեփանակերտի տարածքում և շրջակայքում հայտնաբերված հնագիտական նյութերը վկայում են, որ այստեղ մարդը բնակություն է հաստատել անհիշելի ժամանակներից: Առայժմ Ստեփանակերտում հայտնաբերված ամենահին գործիքները՝ հատիչներ, մուրձեր, վերագրվում են նեոլիթյան (նոր քարե դար) ժամանակաշրջանին:

1895 թ. Շուշիի ռեալական ուսումնարանի տեսուչ Էմիլ Ռյուվերը պեղումներ է կատարել Ստեփանակերտի տարածքում և իր հաշվետվություններում հիշատակել է իր կողմից հայտնաբերված բրոնզե դարաշրջանի առարկաների մասին:

1938–1939 թթ. այստեղ հնագիտական ուսումնասիրություններ է կատարել գերմանացի ճանաչված հնագետ Յու. Հումմելը: Պեղումների ընթացքում ի հայտ են եկել Բ. ա. 2–1–ին հազարամյակների գործիքներ, որոնք ներկայումս (Հումմելի գեկուցագրերի հետ միասին) գտնվում են Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանում:

1960–1980–ական թվականներին Ստեփանակերտում շինարարական աշխատանքների ժամանակ բացվել են կարասային տիպի թաղումներ: Կարասների մեջ հայտնաբերվել են երկաթե թուր, երկկանթ կձուձ, գործվածքի պատառիկ, ոսկրե հյուսիչներ, խեցեղեն, բրոնզաձույլ արձանիկներ:

1988 թ. նոյեմբերին Ստեփանակերտի Նոր Արմենավան թաղամասում շինարարական աշխատանքների ժամանակ հայտնաբերվել է մի ընդարձակ դամբարանադաշտ, որտեղ պեղումներ է կատարել ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախումբը՝ Համլետ Պետրոսյանի ղեկավարությամբ: Դամբարանադաշտից ոչ հեռու տարածվել է բնակատեղին: Հետազոտվող տարածքից գտնվել են վաղ քրիստոնեական դարաշրջանին բնորոշ նյութեր:

ԱՀ մայրաքաղաքի տարածքում հայտնաբերվել է նաև 6–8–րդ դարերի դամբարանադաշտ, որն իր զուգահեռներն ունի Այրարատում, Շիրակում և Գուգարքում հայտնաբերված համանման հուշարձանների հետ:

Ստեփանակերտը որպես բնակավայր ձևավորվել է 19-րդ դարի սկզբին՝ ներկայիս Ստեփանակերտի շրջագծի մեջ՝ քաղաքի հյուսիսարևմտյան կողմում տարածված և մինչև 19-րդ դարի կեսերը գոյություն ունեցած հնահիմք զուտ հայաբնակ Վարարակն գյուղի տեղում, որն ունի ավելի քան երկուհազարամյա պատմություն: Բնակավայրի հիմնադրումը կապվում է Հայոց արևելից կողմանց թագավոր Վաչագան Բարեպաշտի անվան հետ: Վարարակն գյուղատեղիի մի հատվածում՝ քաղաքի հյուսիսային ձորի ձախ լանջին, պահպանվել են աղբյուր, Սբ. Աստվածածին եկեղեցին, ինչպես նաև գերեզմանոցը և վաղ ժամանակների, ընդհուպ 17-րդ դարին վերաբերող տապանաքարեր. «Այդտեղ առաջ եղել է հին Վարարակն հայոց գիւղը, որ այժմ գոյութիւն չունի, որի բեկորներն երևում են,– գրել է ականատեսը: Վարարակնի հանգստարանում այժմ գտնւում են 200 տարուան արձանագրութիւն գերեզմանաքարերի վրայ...»²: Որոշ աղբյուրներում գյուղի եկեղեցին անվանված է Սբ. Հռիփսիմե, որի մասին «Նոր–Դարի» թղթակիցը 1890 թ. գրել է. «...աւանի արևմտյան կողմում, կէս վերստաչափ հեռավորութեամբ գտնւում է Վարարակն կոչուած գիւղը, որի միայն տների հետքերն են երևում այժմ: ... Սակայն որպէս մի կենդանի յիշատակ այդ գիւղի այդտեղ կանգնած է մի եկեղեցի, որի վրայ, դժբախտաբար, ոչ մի արձանագրութիւն և թուական չկայ...»³: Վարարակնի մասին՝ որպես հին բնակավայրի, տեղեկություններ է հաղորդում Մակար Բարխուդարյանը⁴: Տակավին 1841 թ. Վարարակնը 31 տուն՝ 133 շունչ (74 արական, 59 իգական) բնակչով հիշվում է որպես առանձին գյուղ⁵:

Ստեփանակերտի հյուսիսային թաղամասերից մեկում՝ Կրկժանում, մինչև խորհրդային կարգերի հաստատվելը միայն հայեր էին ապրում: 1890–ական թվականներին գյուղում կար 61 տուն, 405 բնակիչ: Այդտեղ կառուցված էր Սբ. Աստվածածին եկեղեցին⁶:

Ստեփանակերտի հյուսիսարևմտյան մասում գտնվող Փահլուլ (Փահլուր) գյուղի մասին հիշատակություններ են պահպանվել 1667 թ. կազմված «Արցախի թեմի վերաբերյալ զանազան կալվածագրերի և պայմանագրերի ժողովածու»-ի «Խալխեն խարձեր» հատվածում⁷:

18-րդ դարի վերջին այժմյան քաղաքի հյուսիսարևելյան կողմում հիմնվում է Շուշվա խանի ձմեռանոց Խանեն բաղը (Խանի այգի): Տարածքը դառնում է խանի «անձնական» սեփականությունը: Վերջինս իրեն է ենթարկում նաև Վարարակն գյուղը, որն անվանափոխվում է այսպես կոչված «Խանքենդի»՝ խանապատկան գյուղ: Հարկավ, սա չի նշանակում, թե այստեղ ապրում էին խանի ցեղակիցները:

² «Նոր–Դար», հմ. 32, 1889:

³ «Նոր–Դար», հմ. 126, 1890:

⁴ Մակար եպս. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր և դրացիք, Արցախ, Երևան, 1999, էջ 239:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց.1, գ. 305, թ. 47:

⁶ Մակար եպս. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր և դրացիք, Արցախ, էջ 238:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 3, թ. 113:

Պարզապես Ղարաբաղի խաները, վարելով հայաջինջ քաղաքականություն, ձգտում էին վերանայել այն, ինչ հայկական էր, և իրենց հայեցողությամբ փոխում էին հինավուրց հայկական գյուղերի անունները՝ նրանց տալով թուրք-թաթարական⁸ աղավաղված անվանումներ:

«Խանքենդին» Ղարաբաղի խաների հետ կապելու հանգամանքը իրավամբ մերժելի է համարում բանասեր-պատմաբան Հայկ Խաչատրյանը: Նա հստակ նշել է, որ «Վարարակնի տափարակը գտնվում էր Բալլուջա և Կարկառ գետերի արանքում ու որպեսզի սրբագործվեր որպես Վարանդայի մելիքների տիրույթ, Վարարակնում բնակություն հաստատած Բաղուն շենի բնակիչները ընդարձակված բնակավայրը անվանում են խանի դաստակերտ: Խան ասելով՝ նրանք նկատի են ունեցել հայկազուն մելիք Բաղր խանին, որը Կարկառ գետի աջ ափին 1600-ական թվականներին հիմնադրել է Բաղուն շենը: ...Նրանք (այսինքն՝ ռուս իշխանավորները) 1847 թվականին, Մելիք-Շահնազարյանների զարմորդիների հուշումով Վարարակնը խանի դաստակերտ դարձած տեղանունը թարգմանել են Խանքենդ (խանի դաստակերտ) գյուղ, ռուսները դաստակերտը գյուղ են թարգմանել՝ գտնելով, որ այդ բնակավայրը դաստակերտի շնորհներ չունի): Այսպիսով, Վարարակնի Խանքենդ դառնալը պաշտոնական անվանակոչություն չի եղել, այլ միայն խանի դաստակերտ անվան թարգմանություն»⁹:

19-րդ դարի 20-ական թվականներին բնակավայրում, որտեղ միայն ապրում էին 40 ծուխ հայեր¹⁰, հիշատակվում է Դավիթ անունով տանուտերը: 1835 թվականին Վարարակնի արևելյան եզրին ռուս զինվորականները հիմնում են զորակայան: Այդտեղ տեղակայված երկու զորամասերը անվանվել են «Պլաստունեան հետևակ, միսր Բատարեյեան ուբաձիզ զորագունդ: Այդ զորագնդերի բոլոր զինուորներն էլ Կուրանից և Թերեքի շրջանների բնակիչ կազակներիցն են»¹¹: Ջորանոցի շրջակայքում նոր բնակավայր է ձևավորվում, որտեղ ապրում էին հայ և ռուս ընտանիքներ: Հայտնի է, որ

⁸ XIX դ. երկրորդ կեսի ռուսական աղբյուրներում *թյուրք-թաթար* տերմիններից առավել գործածական է դառնում *թաթարը*: Միաժամանակ, Կազանի, Աստրախանի և Ղրիմի թաթարներին տարբերելու համար Արևելյան Այսրկովկասի թյուրքալեզու բնակչությունը հանրագիտական բառարաններում և պաշտոնական վիճակագրական տեղեկագրերում սկսեց անվանվել *կովկասյան* կամ *այսրկովկասյան թաթարներ*: Ադրբեջանում 1930-ական թվականներին տեղի ունեցած անձնագրավորման ժամանակ, երբ համատարած կերպով «ադրբեջանականացվեց» թյուրքալեզու բնակչությունը, 1939 թ. հունվարի 17-ի մարդահամարի պաշտոնական նյութերում նոր միայն «Ադրբեջան» արհեստաձին վարչաքաղաքական անունից ի հայտ եկավ *ադրբեջանցի* տերմինը (տե՛ս Всесоюзная перепись населения 1939 г.: основные итоги, Москва, 1992, с. 71): Մանրամասն տե՛ս Ստեփանյան Գ., Արևելյան Այսրկովկասում «ադրբեջանցի» էթնանվան գործառնման հարցի շուրջ, «Մերձավոր Արևելք», պրակ V, Երևան, 2008, էջ 137-144:

⁹ Խաչատրյան Հ., Տարիքը տասնինգ դար, «Գրական թերթ», 02.09.1988, էջ 3:

¹⁰ Описаниѣ Карабагской провинціи, составленное в 1823 г., по распоряженію главноуправляющаго въ Грузіи Ермоловым, действительным статским совѣтникомъ Могилевскимъ и полковникомъ Ермоловымъ 2-мъ, Тифлисъ, 1866, с. 218.

¹¹ «Նոր-Դար», հմ. 126, 1890:

1847 թ. ռուսական բանակի Մինգրեյլյան գնդի շտաբի պետ Ուցմիևը ներկայիս Կենտրոնական պաշտպանական շրջանի գնդի տարածքում հիմնել է զորանոց, որը ժողովրդի մոտ ստացել է «Կազաչի պոստ» անվանումը¹²:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին վերոհիշյալ զորանոց շտաբի հարևանությամբ կառուցվել է մեկ այլ զորանոց ևս: Այդ շենքը խորհրդային տարիներին ծառայում էր որպես Ստեփանակերտի պոլիկլինիկա, իսկ մեր օրերում վերանորոգումից հետո դարձել է հյուրանոց՝ «Արցախ պարկ հոթել» անվանմամբ: Երկու զորանոցների արանքում էլ կառուցվել է ռուսական փոքր եկեղեցի, որի հիմքերը բացվել են 2018 թ. Ստեփանակերտի Սբ. Աստվածամոր Հովանու մայր տաճարի հրապարակի կառուցման ժամանակ:

Ռուսական զորակայանների կառուցումից հետո Վարարակնի հայերի մեծ մասը տեղափոխվել է Շուշի և հաստատվել քաղաքի վերին թաղում ու կազմել Սբ. Հովհաննես-Մկրտիչ եկեղեցու ծուխ¹³: Վարարակնի մնացած բնակիչներն էլ նոր տներ են կառուցում զորանոցի շրջակայքում:

Վարարակն՝ Ստեփանակերտը որպես քաղաքատիպ բնակավայր հայտնի է դարձել 1847 թվականից: Այժմյան քաղաքի ձևավորման համար հիմք են հանդիսացել 19-րդ դարի վերջերին այստեղ փոխադրված Շուշիից, Կրկմանից, Խնածախից, Բալուջայից և Փահլուլից (Փահլուր) 60 տուն հայ ընտանիքները¹⁴: Նույն ժամանակահատվածում Վարարակն ավան են տեղափոխվել նաև մերձակայքում գտնվող Ներքին շեն և Բաղեն շեն գյուղերից¹⁵: Այսպիսով՝ ներկայիս Ստեփանակերտի շրջագծում 1830-ական թվականներին զորանոց բնակավայրի հիմնադրումը ուղղակի կերպով քայքայում է դրկից Վարարակն և Բաղաշեն գյուղերը, որոնց բնակիչների հիմնական մասը հաշված տարիների ընթացքում փոխադրվում են ռազմական, վարչական և բնակելի շինությունների իմաստով առավել կարևորություն ձեռք բերած նորահիմն ավանը: Հատկանշական է, որ Վարարակնի ամայացումն ու նոր զորակայան-ավանի ծնունդը ժամանակագրորեն գրեթե միմյանց հաջորդել են և հին գերեզմանատունը, պահպանելով իր նշանակությունը, ծառայել է նաև նոր ավանի բնակիչներին:

«Այդ աւանում, – գրում է Ա-Դոն, – նախ բնակութիւն հաստատեցին Շուշու տակ ընկած Բաղինշէն և Վառարակն փոքրիկ գիւղերի հայերը: Ապա ի նկատի ունենալով զօրքերի ներկայութիւնը և նրանց հետ կապած առևտուրը՝ այստեղ եկան հաստատեցին Շուշուց և շրջակայ գիւղերից առևտրով և արհեստներով պարապող հայեր...»¹⁶:

¹² Բալայան Վ., Դրվագներ արցախահայության ազատագրական պայքարի և պետականակերտման պատմության, Ստեփանակերտ, 2012, էջ 203:

¹³ «Նոր-Դար», հմ. 73, 1899:

¹⁴ Մակար եպս. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր և դրացիք, Արցախ, էջ 152:

¹⁵ «Նոր-Դար», հմ. 75, 1899:

¹⁶ Ա-Դո, Հայ-թուրքական ընդհարումները Կովկասում (1905–1906 թթ.), Երևան, 1907, էջ 176:

Ավանում, կապված ռուսական զորագնդի կարիքների սպասարկման հետ, հայերը հիմնականում զբաղվում էին արհեստագործությամբ և առևտրով: Այդ կապակցությամբ «Արձագանք»-ի լրագրողը գրել է. «Դրանց (իմա՝ հայերի — Վ. Բ.), առևտուրը զօրքի հետ է և դրա համար իւրքանչիւր տուն մի խանութ ունի. երկրագործութեամբ ոչ ոք չի պարապում»¹⁷:

1880 թ. Վարարակն ավանում հիմնվում է եկեղեցի, որն օծվում Սբ. Գևորգ անվամբ: 1887 թ. եկեղեցին դեռևս կիսաշեն էր. «... պատերը բարձրացած են մինչև կամարները և այնուհետև նիւթական աղբիւրը հասնելով, գործը արդէն 7-րդ տարին է, որ նույնութեամբ մնում է: Ժամերգութիւնը կատարում են մի փայտաշէն տան մէջ...»¹⁸:

19-րդ դարի վերջերին եկեղեցին վերջնական կառուցվել և գործող էր: Սբ. Գևորգ եկեղեցին քանդվել է 1936 թ., իսկ տեղում կառուցվել է Ստեփանակերտի թատրոնի շէնքը: 1990-ական թվականների սկզբներից, երբ դեռ Ստեփանակերտում եկեղեցի չկար, իրենց հոգևոր կարիքերը հոգալու նպատակով, թատրոնի երկրորդ հարկի դահլիճը մայրաքաղաքի բնակիչները դարձրել էին աղոթատուն, որտեղ ամեն օր ժամերգություն էր կատարվում, իսկ կիրակի օրերին՝ մատուցվում պատարագ:

1888 թիվականին (այլ տվյալներով՝ 1886 թ-ին) ավանում բացվել է հայկական եկեղեցական-ծխական ուսումնարան: Կոչվել է «Ս. Գևորգյան տղայոց միդասյան ուսումնարան»¹⁹: 1888/1889 ուսումնական տարում ունեցել է 3 բաժանմունք, 1 ուսուցիչ և 30 աշակերտ²⁰: Ուսուցիչն էր՝ Պ. Տեր-Հովհաննիսյանը²¹: Դպրոցը վերաբացվել է փակումից 11 տարի անց՝ 1907 թ.: 1908/1909 թթ. ուսումնական տարում եղել է միդասյա երկսեռ՝ 2 բաժանմունքով: Դպրոցում սովորել են 52 տղա և 20 աղջիկ: 1914 թվականին դպրոցն ունեցել է 54 աշակերտ²²:

1890 թ. կեսերին ավանն ուներ ավելի քան 500 տուն բնակիչ. մեծամասնությունը կազմում էին հայերը և քիչ քանակությամբ՝ ռուսները²³: Վերջիններս հիմնականում ռուսական զորամասում ծառայող սպաների ընտանիքների անդամներն էին: 1897 թ. ռուսների թիվը ավանում կազմում էր 70 տուն, իսկ 1899-ին՝ 52 տուն²⁴: 1897 թ. այստեղ բնակվող ռուսների մասին նշվել է. «Ռուսների տները բոլորը փայտաշեն են Ռուսաստանի խրճիթների ձևով, բայց դրանց գեղեցկութիւն տուող ակացիաներն ու լորենիներն են, որոնք շարուած են փողոցների երկու կողմով և որոնք իրանց անուշա-

¹⁷ «Արձագանք», հմ. 85, 1897:

¹⁸ «Նոր-Դար», հմ. 174, 1887: Տես նաև «Արձագանք», հմ. 38, 1887:

¹⁹ Խուրդյան Ս., Արևելահայ դպրոցները 1830-1920-թվականներին: Ժամանակագրությունը հավելյալ մանրամասներով, Երևան, 1987, էջ 362:

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ «Նոր-Դար», հմ. 126, 1890:

²² Խուրդյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 362:

²³ «Նոր-Դար», հմ. 126, 1890:

²⁴ «Նոր-Դար», հմ. 73, 1899:

հոտութեամբ զմայլեցնում են անցնողներին: Փողոցները կանոնավոր և հարթ ու լայն են, քաղաքից աւելի գեղեցիկ, միայն դրանց պակասութիւնն այն է, որ ձմեռը մի քանի փողոցներ սարսափելի ցեխ է լինում, այնպէս, որ դժուար է լինում անցնել: Ռուսները պարապում են անասնապահութեամբ և վարելահողեր ունի Խոջալու կայարանի մօտ»²⁵:

ԽՍՀՄ գոյության ժամանակահատվածում Ստեփանակերտի զորամասում տեղակայված էր խորհրդային մի զորագունդ, որտեղ ծառայող սպաների ընտանիքները շարունակում էին ապրել մարզի կենտրոնում: 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակումից հետո, նշմարելի էր դառնում վերահաս լայնամասշտաբ պատերազմի ուրվականը: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը 1991 թ. սեպտեմբերի 16-ին ԽՍՀՄ մինիստրների խորհուրդը որոշում էր կայացրել խորհրդային բանակը դուրս բերել ԼՂԻՄ տարածքից²⁶:

Այդպես մեկ և կես դար անց Ստեփանակերտից հեռացավ ռուսական զորագունդը: ԱՀ կառավարության որոշմամբ այդտեղ տեղակայվեց Պաշտպանության բանակի ամենամարտունակ զորամասերից մեկը՝ Կենտրոնական պաշտպանական շրջանի գունդը: Ռուս սպաների ընտանիքների մի մասը, որոնք մերվել էին Ստեփանակերտի հայկական միջավայրին, որպես լիիրավ քաղաքացիներ, շարունակում են ապրել այս անգամ ԱՀ մայրաքաղաքում:

Հայերի, ռուսների հետ միասին քաղաքում ապրում էին նաև ավելի ուշ շրջանում ավան տեղափոխված թուրքեր: Ցարական կառավարության հրամանով քոչվորությունից հարկադրաբար նստակեցության անցած թուրքերը, ինչպես ամենուր, այստեղ էլ հռչակված էին որպես «պարապ ավազակներ, կրթութիւնից բոլորովին զուրկ»²⁷: Տեղին է այստեղ վկայաբերել Ֆ. Բրոքհաուզենի ու Ի. Եֆրոնի հրատարակությամբ լույս տեսած «Հանրագիտարանային բառարան»-ում կովկասյան թաթարներին տրված հակիրճ բնութագրականը. «Կիսաքոչվոր կյանքով ապրող այսրկովկասյան թաթարները վրիժառու են ու տգետ, հակված են խաբեբայության, գողության ու կողոպուտի. . .»²⁸: Նրանց մի մասը զբաղվում էր մանրավաճառությամբ:

1897 թ. սովյակներով ավանում կովկասյան թաթարները 50 տուն էին²⁹: 19-րդ դարի վերջերին բնակավայրն ու հարակից հողերը պարտքի դիմաց անցել են Շուշիի բնակիչ Հ. Մելիք Շահնազարյանցին: Նրա դեմ 1897 թ. հարուցվել է դատական գործ, որը 1911 թ. լուծվել է՝ հօգուտ վերջինիս³⁰:

²⁵ «Արձագանք», հմ.85, 1897:

²⁶ «Правда», 17 сентября, 1991.

²⁷ «Արձագանք», հմ. 85, 1897:

²⁸ Энциклопедический словарь под ред. К. Арсеньева и проф. В. Шевякова, т. XIIIА, издатели Ф. Брокгауз, И. Ефрон, СПб., 1894, с. 838.

²⁹ «Արձագանք», հմ. 85, 1897:

³⁰ «Նոր-Դար», հմ. 100, 1911:

19-րդ դարի վերջերին ավանի տնտեսական կյանքի աշխուժացման պայմաններում բնակավայրը կառուցապատվում է Շուշիում գործող քաղաքաշինության կանոնավոր սկզբունքներով: Դա պայմանավորված էր ոչ միայն ստեղծված համեմատաբար բարենպաստ միջավայրով, այլև կառուցողական արվեստի, շինարարական գործի կատարելագործմամբ, հասարակության կողմից առաջադրված գործնական պահանջներով և իշխող գաղափարների ազդեցությամբ:

Ավանի բնակիչները 1880-ական թվականների վերջերին սկսել էին իրենց հին փայտաշեն տները քանդել և փոխարենը կառուցել նոր ձևի բնակարաններ: «Ամենքը՝ ով նիւթական ոյժ ունի, առաջին գործերն այն է լինում, որ ունենայ կարգին տուն կանոնաւոր սենեակներով»³¹: Վերոբերյալին այսպես է արձագանքել ժամանակաշրջանի մամուլը:

20-րդ դարի սկզբին ավանը ականատեսին ներկայացել է որպես «...մի գեղեցիկ բնակավայր...»³²: Խորհրդային տարիներին այդ հին շինությունների նկատմամբ անխնա վերաբերմունք էր որդեգրվել: Դրանց մի մասը վերափոխվել և ձևախեղվել է: 2018-2019 թվականներին Թումանյան փողոցի վրա գտնվող, 19-րդ դարի վերջերին և 20-րդ դարի սկզբներին կառուցված շինությունները, ՀՀ նախկին վարչապետ Կարեն Կարապետյանի բարերարությամբ և ԱՀ կառավարության համաֆինանսավորմամբ բերվել են նախնական տեսքի, որոնք նոր հմայք են տալիս մայրաքաղաքի կենտրոնական հատվածին:

Ավանի միջով էր ձգվում կառավարության հոգածությամբ բարեկարգված Շուշի-Եվլախ փոստային գլխավոր ճանապարհը: Գլխավոր այս ճանապարհից գատ ավանը մի քանի այլ ճանապարհներով էլ կապված էր մերձավոր գյուղերի և անգամ սրբատեղիների հետ:

Հայտնի է օրինակ 1889 թ. ավանի բնակիչ Սողոմոն Սողոմոնյանի միջոցներով բարեկարգված, Վարարակնից Դաշուշեն գյուղի Սբ. Սարիբեկ ուխտատեղին տանող ճանապարհը: Այդ կապակցությամբ ականատեսը գրել է. «...Սարիբեկ ուխտատեղին, որ գտնվում է Դաշուշեն գիւղի մօտ, ճանապարհը մինչև Մազէ կամուրջը շատ ուղիղ և հաստատ է. անցնելով կամուրջից՝ զատում է խճուղուց և դէպի ձորի միջով հոսող Դաշուշենի գետը: Օգտուելով ջրի պակասութիւնից, կարողացանք առանց նեղութիւն կրելու գետից անցնել միւս ափը: Այդ տեղից ճանապարհը բարձրանում է դարձեալ դժուար կլիներ գնալ՝ եթէ հանգուցեալ Սողոմոն Սողոմոնեանը անցեալ տարի շինէլ չտար այդ ճանապարհը: Այժմ այդ ճանապարհը լաւացած է, այնպէս որ երկու անիւաւոր սայլակ է կարողանում գնալ»³³:

³¹ «Նոր-Դար», հմ. 174, 1888:

³² Ա-Դօ, նշվ. աշխ., էջ 176:

³³ «Նոր-Դար», հմ. 153, 1890:

Ավանը հայտնի էր կոշկակարների արհեստանոցներով, ուր մեծ մասամբ կարում էին «կոզլովը» կոշված կոշիկներ և փոստով ուղարկում ուրիշ տեղեր: Բնակավայրում կար նաև մետաքսագործարան, որը պատկանում էր Դավիթ Հարունյանցին³⁴:

20-րդ դարի սկզբներին ավանում կար երկու երկսեռ դպրոց: Ծխական մեկդասյա դպրոցը բացվել է 1887 թ.: Դպրոցը 1897 թ. փակվել է, իսկ 1907 թ. նորից վերաբացվել: 1917 թ. դպրոցն ուներ 70 աշակերտ և 1 ուսուցիչ: Ավանի պետական երկդասյա դպրոցը բացվել է 1898 թ.: 20-րդ դարի սկզբներին դպրոցն ուներ 100-ից ավելի աշակերտ և 3 ուսուցիչ: Կրթօջախին կից կար արհեստագործական բաժանմունք³⁵:

Ավանի սոցիալ-տնտեսական և կրթամշակութային կյանքի բարելավումը նպաստում է բնակչության թվաքանակի ավելացմանը:

Բնակավայրում 1855 թ. կար 95 բնակիչ³⁶, 1886 թ.՝ 106³⁷, 1897 թ.՝ 1495, 1917 թ.՝ 1519³⁸: Ըստ «Փայլակ» թերթի թղթակից Ա. Ասլանյանի՝ ավանում 1917 թ. կար 280 տուն³⁹:

Վարարակնի հայությունը ծանր ժամանակներ ապրեց 1905–1906 և 1918–1920 թվականների հայ-թաթարական ընդհարումների տարիներին: Կովկասյան թաթարները պարբերաբար սադրիչ գործողություններ էին կազմակերպում ավանում: 1905 թ. դեկտեմբերի 18-ին Մալիբեկլուից և Ղուշիլարից 60 զինված թուրքեր, գաղտնի մտնելով ավան, «սպանել են մի պառավ կնոջ և նրա 8 տարեկան թոռանը: Ավանին հարևան հայկական գյուղերից օգնական ուժեր եկան, և երկու կողմերի միջև դաժան ընդհարում տեղի ունեցավ: Թուրքերը, կորուստներ տալով, կարողացան ապաստան գտնել զորանոցներում: Նրանք ունեցան 30, իսկ հայերը՝ 6 սպանվածներ»⁴⁰:

1906 թ. թուրքերը նորից փորձեցին խռովել հայերի անդորրը, սպառնալով, թե ավանը «պէտք է աներենք և տեղը սխտոր վարենք: Ցանկանում ենք յաջողութիւն, որքան առաջին ընդհարման ժամանակ կոտորեցին, նույնն էլ հարկաւ երկրորդ անգամ կլինի»⁴¹: Սակայն հայկական կողմը կայուն պաշտպանվածությամբ մշտապես ձախողել է նրանց հարձակումները:

1917 թ. հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո ավանում, Շուշիում և Հադրութում տեղակայված ռուսական զորքերը լքեցին Արցախի սահմանները: Արցախի Ազգային

³⁴ «Փայլակ», հմ. 14, 2 մարտի, 1917:

³⁵ Նույն տեղում:

³⁶ Տեր Գասպարյան Ռ., Շուշի, Երևան, 1993, էջ 84:

³⁷ Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. IV, Тифлис, 1886, с. 326.

³⁸ Բալայան Վ., Դրվագներ..., էջ 202:

³⁹ «Փայլակ», հմ. 14, 2 մարտի, 1917:

⁴⁰ Ա-Դօ, նշվ. աշխ., էջ 176–177:

⁴¹ «Մշակ», հմ. 67, 28 մարտի, 1906:

խորհրդի որոշմամբ ավանի գորանոցը ժամանակավորապես օգտագործվում էր որպես բանտ⁴²: Բնակավայրի հայությունը շոշափելի մասնակցություն ունեցավ 1917–1920 թվականներին արցախահայության պետականության վերակերտման գործին: Այստեղ 1918 թ. ապրիլի 22–ին հրավիրվել էր Խաչենի և Վարանդայի գյուղացիական համագումար, որտեղ մասնավորապես քննարկվել էր քոչվորների հետ ունեցած հարաբերությունների հարցը⁴³:

Արցախի նորաստեղծ պետականության նկատմամբ ճնշումը մեծացնելու նպատակով անգլիացիների հովանավորությամբ մուսավաթական արհեստածին Ադրբեջանի կառավարությունը 1919 թ. հունվարի 15–ին Ղարաբաղում և Ջանգեզուրում ստեղծեց գեներալ–նահանգապետություն և նահանգապետ կարգեց հայտնի հայատյաց, ազգությամբ քուրդ, մասնագիտությամբ բժիշկ Խոսրով Բեկ Սուլթանովին: Շուշին և շրջակա հայկական բնակավայրերը ահ ու սարսափի մեջ պահելու և արցախահայության նկատմամբ լայնածավալ ռազմական գործողություններ իրականացնելու նպատակով 1919 թ. հունվարի 27–ին Թոմսոնի հրամանով թուրք–թաթարական մի զորագունդ, անգլիական մի գումարտակի հետ մտնում է Վարարակն և գրավում գորանոցներն ու սպայական ակումբը⁴⁴:

Մուսավաթական Ադրբեջանի դեմ Արցախում 1920 թ. մարտի 23–ին սկսած համաժողովրդական ապստամբության ժամանակ Արցախի ինքնապաշտպանական ուժերը կարողացան ազատագրել ավանը և շրջապատել գորանոցը⁴⁵: Ռազմագործողությունը գլխավորում էր հայտնի հրամանատար Ալեքսան Բալասանյանը՝ ժողովրդի մեջ առավել հայտնի Ալեքսան Դայի անունով: Նա թաթարներից պահանջում է գեներալ ցած դնել: Վերջիններս հրաժարվում են, և գորանոցի վրա սկսվում է գրոհը, որի ժամանակ զոհվում է Ալեքսան Բալասանյանը: Դրանից հետո շփոթ է առաջանում հայ մարտիկների շրջանում: Թշնամին ձեռքում է պաշարման օղակը՝ թալանում և հրկիզում ավանի խանութները, տները, սպանում խաղաղ բնակիչներին⁴⁶:

1920 թ. գարնանը արցախահայությունն ապրում էր մղձավանջային ժամանակներ: Թուրք–թաթարական անընդմեջ կրկնվող արշավանքներին գումարվել էր խորհրդային Ռուսաստանի ծավալապաշտ քաղաքականությունը, որը ենթադրում էր ամեն գնով խորհրդային կարգեր հաստատել տարածաշրջանի երկրներում: 1920 թ. մայիսի 26–ին խորհրդային կարգեր հաստատվեցին Արցախում: Ստեփանակերտի համար սկսվեց պատմական մի նոր ժամանակաշրջան՝ առլեցուն հակասություններ

⁴² Իշխանեան Ե., Լեռնային Ղարաբաղ (1917–1920), Երևան, 1999, էջ 167:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 137:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 331:

⁴⁵ Կիսիբեկյան Ա., Հուշեր, հ.1, 2, Երևան, 2011, էջ 463:

⁴⁶ Իշխանյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 614:

րով և հաջողություններով: 1920 թ. հայ-թաթարական ընդհարումներից հետո ավանն ուներ 300 բնակիչ⁴⁷:

1923 թ.՝ ԼՂԻՄ-ի կազմավորվելուց հետո, մարզի ղեկավարությունը քաջ գիտակցում էր, որ Ադրբեյջանի կառավարությունը ոչ մի գնով չի համաձայնի Շուշին դարձնել հայկական երկրամասի կենտրոն: 1923 թ. օգոստոսի 1-ին մարզկոմի ժամանակավոր նախագահությունն անդրանիկ նիստում որոշեց իր գործնությունը ծավալել Վարարակնում⁴⁸:

ԼՂԻՄ կուսակցության մարզկոմի 1923 թ. սեպտեմբերի 18-ի և մարզխորհրդի նույն թվականի նոյեմբերի 23-ի որոշումներով՝ Բաքվի կոմունայի ղեկավար Ստեփան Շահումյանի հիշատակը հավերժացնելու համար հնավանդ բնակավայրը վերանվանվում է Ստեփանակերտ⁴⁹:

Չնայած բազում դժվարություններին՝ մարզկենտրոն դառնալուց հետո Ստեփանակերտում մեծածավալ աշխատանքներ կատարվեցին: Ինչպես Շուշիի կառուցման ժամանակ, նույն ձևով Արցախի տարբեր գյուղերից այստեղ էին գալիս արհեստավորներ, շինարարներ: Մեկ տարվա ընթացքում տասնյակ տներ վերականգնվեցին, կառուցվեցին նորերը, անցկացվեց էլեկտրականություն, շրջանների հետ հաստատվեց հեռախոսակապ, բարեկարգվեցին փողոցները:

Այդ օրերին Լեռնային Ղարաբաղի ժամանակավոր հեղկոմի նախագահի տեղակալ Մ. Չալյանը գրել է. «Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի հեղկոմի գործնությունն առաջին իսկ րոպեից նվիրված էր շինարարությանը: ... բացի ավերակներից ուրիշ ոչինչ չկար, հատուկենտ մարդիկ սովերների նման էին երևում փողոցներում: Առաջին հերթին հարկավոր էր բնակարաններ պատրաստել՝ թե ապագա հիմնարկությունների և թե աշխատակիցների համար: Այդ նպատակով հրավիրվեց շրջանների արհեստավորությունը: Անմիջապես եկան 60-ի չափ հյուսներ, 10-ից ավելի որմնադիրներ և այլն ու մինչև 100 այլ արհեստավորներ: Սկսվեց մի արտասովոր եռանդուն աշխատանք այդ ավերակների աշխարհում»⁵⁰:

1923 թ. բնակավայրը ստացավ քաղաքի կարգավիճակ: Անհրաժեշտ էր քաղաքը կառուցապատել՝ ճարտարապետական կանոնների համաձայն: Ստեփանակերտի հատակագծման ու կառուցման առաջին նախագիծը կազմել է Ա. Թամանյանը (1926 թ.) երկրորդը՝ Սյրբոտյանիկի խումբը (1938 թ.), երրորդը՝ Բ. Դադաշյանը

⁴⁷ Սեյրան Գ., Ղարաբաղի տնտեսական կյանքը և նրա հեռանկարները, Թիֆլիս, 1928, էջ 98:

⁴⁸ Բալայան Վ., Դրվագներ..., էջ 202:

⁴⁹ «Կոմունիստ», 23 սեպտեմբերի, 1923; «Республика Армения», 13 мая, 1997; Քաղաքը կրեց Ստեփան Շահումյանի անունը: Նրան հաջողվել էր մի կարճ ժամանակահատված 1918 թ. ներկայիս Ադրբեյջանի մի հատվածում Բաքու կենտրոնով կազմակերպել ըստ էության հայկական պետություն:

⁵⁰ «Կոմունիստ», 19 սեպտեմբերի, 1923:

(1968 թ.): Բոլոր նախագծերում պահպանվել են քաղաքի կառուցապատման Ա. Թամանյանի հղացած գաղափարները:

Ստեփանակերտի կառուցապատման համար եթե 1929 թ. հատկացվել է 39 600 ռուբլի⁵¹, ապա 1932 թ. միայն բնակարանաշինության համար մարզգործկոմը նախատեսել էր 882 022 ռուբլի⁵²:

1923–1924 թվականների ընթացքում Ստեփանակերտում հաստատվել են իշխանության մարզային մարմինները, կազմավորվել են նոր հիմնարկություններ և արտադրական ձեռնարկություններ: Դիմակայելով դժվարություններին՝ Ստեփանակերտը օրեցօր դառնում է ԼՂԻՄ քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կենտրոնը: Այդ ամենի շնորհիվ քաղաքի ազգաբնակչությունն օրեցօր ավելանում էր: 1924 թ. մարդահամարի տվյալներով քաղաքում ապրում էր 2467 մարդ⁵³, 1939 թ.՝ 10 258 մարդ⁵⁴:

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին Ստեփանակերտից զորակոչվել է 1259 մարդ, զոհվել է 576 մարդ⁵⁵:

Խորհրդային տարիներին Ստեփանակերտում գործել են մի շարք արդյունաբերական ձեռնարկություններ, որոնց թիվը հասնում էր 20-ի: Համախառն արտադրանքով առաջատարը թեթև արդյունաբերությունն էր համարվում:

Արդյունաբերական հաշվեկշռում իրենց ուրույն տեղն ունեին Ղարմետաքսկոմբինատը, կոշկի ֆաբրիկան, էլեկտրոտեխնիկական և կոնդենսատորների գործարանները, շինանյութերի կոմբինատը, գորգագործարանն ու կարի և կահույքի ֆաբրիկաները, մսի, հացաբուլկեղենի, հրուշակեղենի, կաթնամթերքների, խմիչքների արտադրության ձեռնարկությունները:

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո երկրի տարբեր շրջանների միջև տնտեսական կապերի վերացման և Ադրբեջանի կողմից Արցախի շրջափակման պայմաններում, այդ գործարանները մեծամասամբ փակվել կամ վերապրոֆիլավորվել են:

Ստեփանակերտը ոչ միայն ավտոձանապարհների խոշոր հանգույց էր, այլև երկաթգծով կապված էր Բաքու–Թբիլիսի երկաթուղային մայրուղու հետ:

Խորհրդային տարիներին Ստեփանակերտը դարձել էր նաև ազգային ազատագրական պայքարի խմորումների կենտրոն: ԼՂԻՄ–ը ՀԽՍՀ–ին վերամիավորելու նպատակով 1962–1966 թվականներին Ստեփանակերտի աշխատանքային կոլեկտիվներից և մտավորականության ներկայացուցիչների կողմից ԽՍՀՄ ղեկավարությանը մի քանի անգամ նամակներ էր հղվել: Գործընթացը ղեկավարում էր ԼՂԻՄ

⁵¹ Բալայան Վ., Դրվագներ..., էջ 205:

⁵² ԱՀ պետարխիվ, ֆ. 250, ց. 11, գ. 1, թ. 38:

⁵³ Սարգսյան Ս., Արցախ, պատմաաշխարհագրական ճշգրտումներ, Երևան, 1996, էջ 64:

⁵⁴ ԱՀ պետարխիվ, ֆ. 268, ց. 1, գ. 1, թ. 6:

⁵⁵ Բարսեղյան Ս., Արցախ–Ղարաբաղը Մեծ հայրենականում (1941–1945 թթ.), Ստեփանակերտ, 2015, էջ 273–280:

գորողների միության մարզային բաժանմունքի պատասխանատու քարտուղար Բագրատ Ուլուբաբյանը⁵⁶:

1965–1968 թվականների ժողովրդական հուզումների և բողոքների ճնշման ընթացքում 50 հայեր ազատագրվեցին: Նրանցից 20 հոգի գնդակահարվեցին կամ էլ այս կամ այն ձևով սպանվեցին բանտերում և աքսորավայրերում, 10 մարդ անհայտ կորավ, ավելի քան 150 հոգի բռնատեղահանվեց: Շարունակվող հետապնդումների պատճառով 100 ընտանիք հեռացավ Լեռնային Ղարաբաղից⁵⁷:

1986 թ. ապրիլից Ստեփանակերտում ընդհատակյա գործում էր «Արցախյան միություն» կամակերպությունը⁵⁸: Նրա աշխատանքներին մասնակցում էին երիտասարդներ, որոնք պայքարի փորձ ձեռք բերեցին ու հետագայում ազատագրական պայքարի կրողներ դարձան՝ ստանձնելով ուսանողության կազմակերպման, գաղափարական կողմնորոշման և իրենց հետևից տանելու առաքելությունը:

Արցախյան շարժման ակտիվիստները Ստեփանակերտի ազատության հրապարակում 1988 թ. փետրվարի 13–ին ցույց կազմակերպեցին: Ըստ էության այդ ցույցն ինքնաբերի էր: Այդ օրվանից շարժումը համաժողովրդական և աննահանջ պայքարի բնույթ ստացավ: ԼՂԻՄ մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանի 1988 թ. փետրվարի 20–ի նիստում, որը կայացավ Ստեփանակերտում, ԼՂԻՄ–ը ՀԽՍՀ–ի հետ վերամիավորվելու մասին պատմական որոշում կայացվեց:

Հաշվի առնելով արտաքին մի շարք մարտահրավերներ՝ 1991 թ. սեպտեմբերի 2–ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցած ժողովրդական պատգամավորների Լեռնային Ղարաբաղի մարզային և Շահումյանի շրջանային խորհուրդների համատեղ նիստը ընդունեց «Հռչակագիր Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակման մասին»: Ստեփանակերտը դարձավ նորաստեղծ հանրապետության մայրաքաղաքը⁵⁹:

Իրողությունը սրերով ընդունեց Ադրբեյջանի ղեկավարությունը: 1991 թ. նոյեմբերից զինված ագրեսիա սկսվեց ԱՀ նկատմամբ: Թշնամու հիմնական թիրախը Ստեփանակերտն էր: Օր ու գիշեր մայրաքաղաքը ոմբահարվում էր: Ստեփանակերտի բնակչությունը 3 տարի ճակատային գծում և նկուղներում տոկաց ու կերտեց բաղձալի հաղթանակը: Պատերազմի հաղթական ավարտի կերտման գործում անուրանալի է Ստեփանակերտում տեղակայված, մայրաքաղաքի բնակիչներից կազմված Կենտրոնական պաշտպանական շրջանի գնդի սխրանքը: Գունդը Արցախի հերոս, գեներալ մայոր Սամվել Կարապետյանի հրամանատարությամբ Օմարից մինչև

⁵⁶ Բալայան Վ., Դրվագներ..., էջ 268–276:

⁵⁷ Սարումյան Ն., Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը 1960–1988 թվականներին, Երևան, 2008, էջ 93 և 95:

⁵⁸ Բալայան Վ., Դրվագներ..., էջ 277:

⁵⁹ Մինչև 1978 թ. Ստեփանակերտը, մարզային վարչական կենտրոն լինելուց բացի, նաև համանուն շրջանի կենտրոնն էր: 1978 թ. հետո Ստեփանակերտի շրջանը վերանվանվում է Ասկերանի շրջան, իսկ շրջանային կենտրոնն էլ դառնում է Ասկերան ավանը:

Արաքսի ափերը և ռազմաճակատի տարբեր հատվածներում թշնամուն ջախջախիչ պարտության է մատնել: Ազատագրական պայքարի տարիներին ստեփանակերտցի ազատամարտիկները և խաղաղ բնակիչները հազարավոր զոհեր են ունեցել:

1994 թ. զինադադարից հետո, Ստեփանակերտում մեծ թափ ստացան վերականգնողական աշխատանքները: Քաղաքում աչք են շոյում ճարտարապետական հուշարձաններն ու կոթողները, մասնավորապես՝ Մեծ հայրենականում և Արցախյան գոյամարտում նահատակվածների անմահությունը խորհրդանշող հուշահամալիրը, որը ժողովրդի համար դարձել է ուխտատեղի:

ԱՀ մայրաքաղաք մտնողների վրա առանձնակի տպավորություն է թողնում բարձունքում տեղադրված Ս. Բաղդասարյանի «Մենք ենք մեր սարերը» տուֆակերտ հուշարձանը, որը մայր հողին ամուր կառչած արցախցու հավատարմությունն ու հավերժությունն է խորհրդանշում:

Ստեփանակերտում տարեցտարի կառուցվում են նոր թաղամասեր, բազմահարկ տուֆակերտ շենքեր, հիմնվում նոր զբոսայգիներ ու պուրակներ: Քաղաքի կենտրոնում 2019 թ. շահագործման է հանձնվել «Ազատամարտիկների» պուրակը և Սուրբ Աստվածամոր Հովհանու մայր տաճարը: Քաղաքում գործում է նաև Սք. Հակոբ նորակառույց եկեղեցին:

Ստեփանակերտը ԱՀ նախագահի նստավայրն է: Այստեղ են գտնվում ԱՀ Ազգային ժողովն ու կառավարությունը, նախարարություններ, գերատեսչություններ, հասարակական և այլ կազմակերպություններ, տարբեր միություններ, կուսակցություններ, հիմնադրամներ, դատաիրավական մարմիններ, զանգվածային լրատվամիջոցներ:

Մայրաքաղաքում գործում են միջազգային կազմակերպությունների գրասենյակները:

Ստեփանակերտում օր օրի ավելանում է փոքր և միջին ձեռնարկությունների թիվը: ԱՀ արդյունաբերական արտադրանքի 50 տոկոսը բաժին է ընկնում Ստեփանակերտին: Աննախադեպ զարգացում է ապրում ծառայությունների ոլորտը: Մայրաքաղաքում գործում են առևտրի 1200 օբյեկտներ, 15 բանկեր և բանկերի մասնաճյուղեր, 11 հյուրանոցներ՝ Պարկ հոթել Արցախ, Արմենիա, Նաիրի, Եվրոպա, Հեղնար, Վալեքս Գարդեն հոթել, Լոտոս, Երևան, Էդ-Էմ, ՖԴ Սոֆիա, Ստենդալ Հոթել:

Ստեփանակերտում կան 12 հանրակրթական և 1 մասնագիտական՝ ֆիզմաթ դպրոցներ, որտեղ սովորում են 8322 աշակերտներ և դասավանդում 774 ուսուցիչներ, 6 մանկապարտեզներ, որտեղ հաճախում են 1110 երեխաներ:

Մայրաքաղաքում գործում են Թ. Քամալյանի անվան պետական բժշկական, պարավեստի, Սայաթ-Նովայի անվան երաժշտական քոլեջները, արհեստագործական ուսումնարանը:

Ստեփանակերտում են գտնվում Արցախի պետական համալսարանը, «Գրիգոր Նարեկացի», «Մեսրոպ Մաշտոց» ոչ պետական հավատարմագրված բուհերը: Հարկ է

նշել, որ խորհրդային տարիներին Ստեփանակերտում գործել են երկամյա մանկավարժական ինստիտուտը, մանկավարժական ինստիտուտը, գյուղատնտեսական և բժշկական տեխնիկումները, երաժշտական ուսումնարանը:

Մայրաքաղաքում գործում են քաղաքային մշակույթի տունը, (երիտասարդական պալատ), 3 գրադարաններ, Վահրամ Փափազյանի անվան դրամատիկական թատրոնը (հիմնադրվել է 1932 թ.), ԱՀ հանրային հեռուստառադիո ընկերությունը, Ստեփան Շահումյանի անվան հանրապետական մարզադաշտը, Արցախի պետական կամերային նվագախումբը, Արցախի պետական երգչախումբը, «Մոակած» պետական կամերային երգչախումբը, «Մենք ենք մեր սարերը» երգի պարի պետական, Արցախի Ա. Բաբայանի անվան պարի պետական, «Ղարաբաղ» պետական էստրադային համույթները, Ջազ նվագախումբը, Ստեփանակերտի պարարվեստի քոլեջը, Շառլ Ազնավուրի անվան մշակույթի կենտրոնը, «Արցախի ձայներ» ՓԲԸ-ն, Ստեփանակերտի Կոմիտասի անվան երաժշտական դպրոցը, Ստեփանակերտի Հակոբ Գյուրջյանի անվան արվեստի դպրոցը:

Ստեփանակերտում են տեղակայված «Հանրապետական հիվանդանոց» ՓԲԸ-ն, «Արևիկ» մանկական հիվանդանոց ՓԲԸ-ն, «Արմինե Փակումյանի անվան պոլիկլինիկա» ՓԲԸ-ն, «Ինֆեկցիոն հիվանդանոց» ՓԲԸ, «Հակապալարախտային դիսպանսեր» ՓԲԸ-ն, «Ուռուցքաբանական դիսպանսեր» ՓԲԸ-ն, «Մաշկավեներոլոգիական դիսպանսեր» ՓԲԸ, «Հոգեթմրաբանական դիսպանսեր» ՓԲԸ-ն, «Ստոմոտոլոգիա» ՓԲԸ-ն, «Կանխարգելիչ ախտահանման բաժանմունք» ՓԲԸ-ն, «Դատաբժշկական փորձաքննության բյուրո» ՓԲԸ-ն, «Բ. Բոքսի անվան վերականգնողական կենտրոն» ՊՈԱԿ-ը, «Համաձարակաբանության և հիգիենայի կենտրոն» ՊՈԱԿ-ը և կանանց կլինիկան, զինվորական հոսպիտալը, մի շարք ստոմատոլոգիական կենտրոններ ու կլինիկաներ:

Համայնքը էլեկտրաֆիկացված և գազաֆիկացված է: Ունի խմելու ջրագիծ: Ստեփանակերտի աղբյուրներն են՝ Վարարակն, Երեք ծորակ, Կրկժան, Հոռեն տակ, Մոակած, Փահլուր, Ղազախ բուլախ, Հաջի բուլախ, Մոսուն, Բոռ, Թթու ջուր:

Հեռուստատեսությունը, ռադիոն, բջջային և անլար հեռախոսակապը ինտերնետ ծառայությունը բնակչությանը հասանելի են:

Ստեփանակերտում 1956 թ. կար 17 430 բնակիչ, 1959 թ.՝ 19 600 բնակիչ⁶⁰, 2010 թ.՝ 52 860 բնակիչ⁶¹, 2019 թ.՝ 58 079 բնակիչ⁶²: Նրանք հիմնականում աշխատում են տեղական և մասնավոր հիմնարկ-ձեռնարկություններում, ծառայում ԱՀ Պաշտպանության բանակում:

⁶⁰ Տեր Գասպարյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 84:

⁶¹ Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության շրջանները թվերով (2004–2010), վիճակագրական ժողովածու, Ստեփանակերտ, 2011, էջ 217:

⁶² ԱրՊՀ հայագիտական կենտրոն: